

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΑ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗ ΣΕΡΒΙΑ*

Božidar Jakšić

Η ΒΑΣΙΚΗ ΜΟΥ ΘΕΣΗ μπορεί να διατυπωθεί απλά. *Πολιτική αλλαγή* όντως συνέβη στη Σερβία με τις εκλογές του Σεπτεμβρίου και του Δεκεμβρίου που έγιναν στη Σερβία και στη Γιουγκοσλαβία και ιδιαίτερα με την επικύρωση της βούλησης των πολιτών στις 5 Οκτωβρίου του 2000. Ωστόσο, *δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο αν πρόκειται για δημοκρατικές αλλαγές*. Έτσι κι αλλιώς, δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για επαναστατικές αλλαγές στη Σερβία, όπως γινόταν συχνά κατά την περίοδο ευφορίας που επικράτησε, όταν μαθεύτηκε ότι ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς έχασε την εξουσία. Έχοντας κατά νου την αναμφισβήτητη ορθή κρίση ότι κάθε αλλαγή απαιτεί χρόνο, θέλω να πιστεύω ότι προσπάθειες για δημοκρατία θα διαμορφωθούν πιο ξεκάθαρα με το χρόνο. Θα προσπαθήσω να εκθέσω τη θέση μου περί ελλειμμάτων δημοκρατίας υποδεικνύοντας ορισμένες κοινωνικές συνθήκες και χαρακτηριστικά των πολιτικών παραγόντων αυτών των αλλαγών.

* Διάλεξη που έδωσε ο Božidar Jakšić, προσκεκλημένος από το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 31 Οκτωβρίου 2001.

Κατά πρώτον, είναι απαραίτητο να πούμε δυο λόγια για το πώς έγιναν εντέλει αυτές οι αλλαγές. Οι συμμετέχοντες στις εκλογές, τα κόμματα της συμπολίτευσης αλλά και τις αντιπολίτευσης, έμειναν άναυδοι μαθαίνοντας τα αποτελέσματα των εκλογών και την ξεκάθαρα εκφρασμένη βούληση των πολιτών. Αν ήθελε κανείς να φανεί ειρωνικός, θα έλεγε ότι πρόκειται για «κωμωδία των παρεξηγήσεων». Οι σοσιαλιστές συμμετείχαν στις εκλογές πεπεισμένοι ότι θα κερδίσουν. Η αντιπολίτευση αποφάσισε να συμμετάσχει σε αυτές τις εκλογές, αφού πρώτα επέδειξε σαφώς απροθυμία λόγω των δυσμενών συνθηκών, όντας πεπεισμένη ότι δεν μπορούσε να νικήσει.¹ Προπαγανδίζοντας τις ιδέες τους οι σοσιαλιστές έκαναν μια εντελώς λανθασμένη εκτίμηση της δύναμής τους και έπλασαν μια σαφώς ψεύτικη ιστορία περί «νίκης» επί των νατοϊκών δυνάμεων, αλλά και περί των αποτελεσμάτων της προσπάθειας των ηγετών της αντιπολίτευσης να τους στιγματίσουν ως *διαβόητους προδότες*. Από την άλλη πλευρά, γνωρίζοντας τις αδυναμίες τους, τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν υπολόγισαν ρεαλιστικά τη δύναμη του «συστήματος» διακυβέρνησης του Μιλόσεβιτς.

Η κατάσταση δημιούργησε μεγάλη σύγχυση, που εξαπλώθηκε σε όλες τις σφαίρες της δημόσιας ζωής, μολοντί, για να λέμε την αλήθεια, η κατάσταση ήταν δύσκολη και παραπλανητική για πολύ καιρό. Η επίσημη προπαγάνδα δεν έπαυε να εκθειάζει την πιο ευημερούσα χώρα στην Ευρώπη και να πανηγυρίζει τις «νίκες επί του επιτιθέμενου NATO» και τις «επιτυχίες» όσον αφορά την ανοικοδόμηση της χώρας, παρουσιάζοντας επί καθημερινής βάσεως στους πολίτες χωριά Ποτέμκιν.* Την εποχή αυτή όμως οι πολίτες ζούσαν μέσα στη φτώχεια και την απελπισία, άνεργοι και χωρίς προοπτικές για το μέλλον, ενώ εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Παρά την επιθετική προπαγάνδα, που διέδιδαν κρατικοί θεσμοί μέσα από κρατικά ελεγχόμενα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης, παρά τις δηλώσεις των κομμάτων της συμπολίτευσης και κρατικών θεσμών, παρά την εικονική πραγματικότητα που τους παρουσίαζαν, οι πολίτες δεν μπορούσαν να αντέξουν άλλο την άθλια ζωή τους. Τη σύγχυση επέτειναν ακόμη περισσότερο μοναρχικοί, κύκλοι της εκκλησίας και ναρκισσευόμενα μέλη της πολιτιστικής αφρόκρεμας, που πήδηξαν στο «τραίνο της νίκης» αμέσως μετά τις εκλογές. Η συμπεριφορά του Dejan Medaković, του Matija Bećković, του Milorad Vučelić και άλλων μπορεί να εγγραφεί ως «συμβολή» στην ιστορία του ευτελισμού του ανθρώπου.

Πιο ρεαλιστές και πιο νηφάλιοι αναλυτές συνειδητοποιούσαν το γεγονός ότι μετά τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς, το καλοκαίρι του 1999, η Σερβία είχε μια αδύναμη κυβέρνηση και μια αδύναμη επίσης αντιπολίτευση. Το καθεστώς έχασε κάθε αίσθηση της πραγματικότητας, ενώ οι περισσότεροι εκπρόσω-

ποί του συναγωνίζονταν στο ποιος θα υπηρετήσει καλύτερα την κυρίαρχη και μαφιόζικου τύπου συσσώρευση πλούτου. Από την άλλη πλευρά, η αντιπολίτευση είχε αποπροσανατολισθεί από τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς και, έκθετη σε ανηλεείς επιθέσεις και κατηγορίες της μαζικής προπαγάνδας και του κατασταλτικού μηχανισμού των κρατούντων, φαινόταν ανήμπορη και έδειχνε να έχει χάσει την αυτοπεποίθησή της.² Κανείς τους όμως δεν υπολόγιζε τη σθεναρά εκφρασμένη βούληση των πολιτών ούτε τη *σημασία και αξία* του γεγονότος ότι οι φοιτητές, συσπειρωμένοι γύρω από την οργάνωση ΟΤΡΟΡ (Αντίσταση), επωμίσθηκαν το δύσκολο έργο και δέχτηκαν το ξέσπασμα της οργής, στο πολιτικό αλλά και στο σωματικό επίπεδο, εκ μέρους των κρατούντων. Αυτό το κύμα κατασταλτικών κινήσεων εναντίον των φοιτητών έφερε τελικά τα αντίθετα αποτελέσματα. Η φυσική βία που άσκησε το καθεστώς ενέτεινε την εξέγερση των πολιτών και τους απελευθέρωσε από το φόβο. Όπως είχε γίνει και κατά τις διαμαρτυρίες του 1996-97, οι πολίτες εξέφρασαν την ελεύθερη βούλησή τους, την οποία δεν μπόρεσαν να καταπνίξουν ούτε η βία του καθεστώτος ούτε οι ευτελείς υστεροβουλίες των ηγετών της αντιπολίτευσης. Σε αυτό συντέλεσε ασφαλώς το γεγονός ότι η οπισθοδρομική πολιτική ομάδα με αρχηγό τον Βουκ Ντράσκοβιτς βγήκε τελικά από το πολιτικό παιχνίδι, πέφτοντας θύμα των μη ρεαλιστικών υπολογισμών της και της ανυποληψίας στην οποία περιέπεσε ασκώντας την εξουσία σε τοπικό επίπεδο.

Οι πολίτες εξέπληξαν και τα δύο μέρη με την ψήφο τους στις 24 Σεπτεμβρίου και άφησαν κυριολεκτικά άφωνα τα κόμματα της συμπολίτευσης με τη σθεναρά εκφρασμένη επικύρωση της βούλησής τους στις 5 Οκτωβρίου. Τα ραπίσματα που δέχθηκαν τα μέχρι τότε κόμματα της εξουσίας ήταν τόσο ισχυρά ώστε δεν στάθηκε δυνατόν να ανακτήσουν τη δύναμή τους πριν από τις εκλογές της 23ης Δεκεμβρίου και είναι μάλιστα άκρως αμφίβολο αν ορισμένα από αυτά (το JUL λόγου χάρη) θα μπορούσαν ποτέ να αναλάβουν δυνάμεις. Ο συνασπισμός της νίκης εξεπλάγη επίσης με το λαϊκό έρεισμα και τη δύναμη που αυτό του προσέδωσε. Το γεγονός δημιούργησε εκ νέου σύγχυση. Τα μέχρι τότε κόμματα της εξουσίας δεν μπορούσαν να καταλάβουν ότι έχασαν τη δύναμή τους και τα νέα κόμματα της εξουσίας δεν πίστευαν ότι κέρδισαν τις εκλογές. Τα πρώτα δεν συνειδητοποιούσαν την ήττα τους και τα δεύτερα τη νίκη τους. Τα πρώτα δεν συνειδητοποιούσαν ότι ο καιρός της δύναμής τους είχε περάσει, ευτυχώς, ανεπιστρεπτί, ενώ τα δεύτερα βρέθηκαν εν μέρει απροετοίμαστα να αναλάβουν την εξουσία. Αυτό εξηγεί την τόση αδεξιότητα, τις τόσες αντιφατικές και άστοχες κινήσεις εκ μέρους και των δύο πλευρών. Η σύγχυση είναι ακόμα αισθητή σε πολλούς τομείς της ζωής και θύματά της είναι, φυσικά, οι πολίτες. Η διαδικασία ανάκαμψης της ρηγμαγμένης χώρας και κοινωνίας θα διαρκέσει πολύ περισσότερο από όσο είναι απαραίτητο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε κείμενο γραμμένο για επισημονική συνάντηση δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για όλες τις συνθήκες, που επικρατούν στις σφαίρες της οικονομικής, πολιτικής, πολιτιστικής ζωής και στη σφαίρα των αξιών, ούτε για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νέας συγκυρίας. Η άθλια οικονομική κατάσταση, η κατεστραμμένη οικονομική

* Ο Γκριγκόρι Αλεξάντροβιτς Ποτέμκιν (1739-1791) διορίστηκε το 1776 γενικός κυβερνήτης της «Νέας Ρωσίας» (Ουκρανίας) και ανέλαβε τον εποικισμό των ουκρανικών στεππών. Κατά το ταξίδι που διοργάνωσε για την Αικατερίνη Β' κατά μήκος του Δνείπερου, φρόντισε να κρύψει όλα τα αδύνατα σημεία της διοίκησής του στην περιοχή. Λέγεται μάλιστα ότι έχτισε βιαστικά υποδειγματικά χωριά κατά μήκος του ποταμού και προσέλαβε κομπάρσους για να παίξουν το ρόλο των «ευημερούντων μουζίκων». [Στμ]

ζωή της χώρας, η πλήρης ποινικοποίηση της οικονομικής και πολιτικής ζωής, η σπουδαιότητα της μαύρης αγοράς για την επιβίωση της πλειονότητας των Γιουγκοσλάβων πολιτών, το υψηλό ποσοστό ανεργίας και η εξαφάνιση της μεσαίας τάξης κατά τη διαδικασία πλήρους πτώχευσης της κοινωνίας είναι ορισμένα μόνο από αυτά. Η απουσία του όποιου συστήματος αξιών ή ηθικών αρχών εντός του κοινωνικού σώματος είναι επίσης ανασταλτική της προσπάθειας για δημοκρατία. Εδώ πρέπει επίσης να αναφερθεί ο εθνοτικός εθνικισμός και σωβινισμός, τον οποίο επιδεικνύει το μεγαλύτερο μέρος της πολιτιστικής και πολιτικής αφρόκρεμας, το χαμηλό επίπεδο γενικής και πολιτικής παιδείας τόσο των κρατούντων όσο και των πολιτών, οι ζοφερές προοπτικές για το μέλλον των νέων γενεών, που στερεότυπα βρίσκονται προς τη μεριά των χαμένων, η επιβίωση ως τρόπος ζωής, η λαϊκιστική παράδοση και το πνεύμα κοινοτισμού, τα πανομοιότυπα σχήματα σκέψης και συμπεριφοράς γύρω από τις παλιές αλλά και τις νέες δομές διαχείρισης, τα ημίμετρα και το προπέτασμα νομιμότητας.

Όλες αυτές οι συνθήκες απαιτούν ειδική αναλυτική προσέγγιση. Με αυτή την ευκαιρία, η προσοχή θα επικεντρωθεί σε ορισμένες συνθήκες και χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παρούσας συγκυρίας στη Σερβία, που δεν είναι ίσως τα πιο σημαντικά, αλλά είναι εκείνα που μπορούμε να παρατηρήσουμε πιο άμεσα.

1. Ο εθνικιστικός χαρακτήρας των περισσότερων πολιτικών κομμάτων στη Σερβία, περιλαμβανομένων και των μελών της DOS

Η διαδικασία διάλυσης του τιτοϊκού αυταρχικού συστήματος διακυβέρνησης δεν οδήγησε τη Σερβία, ή άλλα νεοϊδρυμένα κράτη στην επικράτεια της πρώην Γιουγκοσλαβίας, στη δημοκρατία αλλά σε μια εθνοτικοεθνικιστική μορφή κολλεκτιβισμού, που εκφράζεται με τον αρχαϊκό όρο *sabornost** (ομοφωνία, συμφωνία). Ο νεωστί εισηγμένος πολυκομματισμός που άρχισε να ισχύει στις αρχές της δεκαετίας του 1990 δεν γέννησε περισσότερους τύπους πολιτικών κομμάτων παρά τον μεγάλο αριθμό νέων πολιτικών κομμάτων, μερικά από τα οποία διαμορφώθηκαν εμφανώς από το κρατούν κόμμα του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Σύμφωνα με το χαρακτήρα τους και το πολιτικό τους πρόγραμμα, τα περισσότερα ήταν εθνικιστικά. Έτσι ο εθνοτικός εθνικισμός ανέλαβε πρωτεύοντα ρόλο στη σερβική πολιτική σκηνή. Τα ελάχιστα πολιτικά κόμματα, όπως η Σοσιαλδημοκρατική Ένωση του Žarko Korać ή, σε κάποιο βαθμό, η Συμμαχία των Πολιτών της Vesna Pešić και του Goran Svilanović, που δεν εξέφραζαν έντονα εθνικιστικό πνεύμα, μειονεκτούσαν αριθμητικά και δεν είχαν ευρύτερη δημόσια επιρροή. Μόνο συμπληρωματικές, σε βάθος αναλύσεις μπορούν να δώσουν σαφή απάντηση στο ερώτημα αν η τακτική του Μιλόσεβιτς επικρινόταν από ορισμένα κόμματα της αντιπολίτευσης λόγω της αποτυχίας της να εκπληρώσει το δικό του αλλά και το δικό τους όνειρο περί νικήτριας Σερβίας, μιας ισχυρής Μεγάλης Σερβίας που να υπαγορεύει στους γείτονές της όχι μόνο τους όρους για

* Πρόκειται για μεσαιωνικό, σλαβορθόδοξο όρο που σημαίνει το μουσικό συμφωνικό διάστημα, τη συμφωνία, την αρμονία. [Στμ]

μία αμοιβαία συνεργασία, αλλά και τους όρους ή και τα όρια της ζωής τους. Έτσι δεν είναι να απορεί κανείς που ορισμένα πολιτικά κόμματα άλλαζαν συχνά τη στάση τους απέναντι στον Μιλόσεβιτς. Το πιο γνωστό, ή, για να το πούμε καλύτερα, κοινότατο παράδειγμα αλλαγής στάσης απέναντι στο καθεστώς Μιλόσεβιτς είναι η συμπεριφορά των «Σέρβων Ριζοσπαστών». Ορισμένα άλλα κόμματα, το SPO, για παράδειγμα, δεν έμειναν και πολύ πίσω σε σχέση με τους «Σέρβους Ριζοσπάστες», μολοντί το SPO προσπάθησε να εμφανιστεί στην κοινή γνώμη ως το «κυριότερο» κόμμα της αντιπολίτευσης για πολύ καιρό. Με τον γνήσιο και βαθιά συντηρητικό εθνικισμό του, το Δημοκρατικό Κόμμα της Σερβίας (DSS), προσανατολισμένο κατ' αρχήν εναντίον του Μιλόσεβιτς, δεν ήταν επίσης σε θέση να αποφύγει την αμφιλεγόμενη εγγύτητα προς πολιτικά σχήματα όπως το Εθνικό Κόμμα του Μαυροβουνίου του Novak Kilibarda ή η «κυβέρνηση» του Ράντοβαν Κάρατζιτς στα τμήματα της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης που επρόκειτο να ονομαστούν «Δημοκρατία της Srpska». Φυσικά, όταν περιγράφει κανείς τη σερβική πολιτική σκηνή, δεν μπορεί να μην έχει κατά νου τα εξ ορισμού εθνικιστικά κόμματα των Ούγγρων της Βοϊβοντίνας, των Βοσνίων (όπως το SDA του Sulejman Ugljanin στο Σαντζάκ, λόγου χάρη) και άλλα. Από ένα τέτοιο προσανατολισμό προς τον εθνοτικό εθνικισμό των σερβικών πολιτικών κομμάτων, που τα περισσότερά τους είναι μέλη της Δημοκρατικής Αντιπολίτευσης της Σερβίας (DOS), είναι δύσκολο να περιμένει κανείς ότι θα προκύψει πολιτική αλλαγή προς τη δημοκρατία.

2. Η αρχή του ηγέτη-καθοδηγητή (Führer principle) στην εσωτερική οργάνωση όλων σχεδόν των πολιτικών κομμάτων

Η πολιτική σκηνή της Σερβίας στη δεκαετία του 1990 δεν κατάφερε να αποφύγει τη λογική του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού (ένας λαός, ένα κράτος, ένα κόμμα, ένας ηγέτης), τουλάχιστον όταν επρόκειτο για τους ηγέτες πολιτικών κομμάτων. Οι πρώην κομμουνιστές, που άλλαξαν τον τίτλο του κόμματός τους, ονομάζοντάς το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Σερβίας (SPS), είχαν ήδη τον αλάνθαστο αρχηγό, ο οποίος υποστηριζόταν σχεδόν ομόθυμα από τον λαό για πολύ καιρό και ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια που ανέλαβε την εξουσία. Ωστόσο, και τα νεοϊδρυμένα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν έμειναν πίσω. Κάθε κόμμα διακρινόταν ως προς τον αρχηγό του περισσότερο παρά ως προς το πολιτικό του πρόγραμμα, τις δεσμεύσεις του ή τις δραστηριότητές του. Επιπλέον, συχνά ξεσπούσαν ενδοκομματικές συγκρούσεις για την αρχηγία του κόμματος και τις περισσότερες φορές ο ανυπόμονος επίδοξος αρχηγός προτιμούσε να ιδρύσει το δικό του κόμμα και να γίνει έτσι ο αλάνθαστος ηγέτης του. Την καλύτερη επίδοση στην τακτική αυτή την είχε ίσως το Δημοκρατικό Κόμμα (DS), που χωρίστηκε κάμποσες φορές, συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στη διαφοροποίηση των πολιτικών κομμάτων της Σερβίας. Ιδιαίτερα κωμικές ήταν οι προσπάθειες των ηγετών ορισμένων πολιτικών κομμάτων, όπως του Σερβικού Κινήματος Ανανέωσης (SPO), λόγου χάρη, να εμφανίζονται ως έντιμοι πολιτικοί άνδρες, ενώ προσφέρονταν ως υποψήφιοι για να αναλάβουν την ηγεσία του κρά-

τους και του έθνους (του «πανσερβισμού»). Και στη Συμμαχία των Πολιτών (GSS) υπήρξαν διασπάσεις, ήταν όμως το μόνο πολιτικό κόμμα που κατάφερε να λύσει το πρόβλημα της ηγεσίας με σχετικά ειρηνικό τρόπο. Μολοντί τα πολιτικά κόμματα στη Σερβία διακρίνονται ως προς τον αρχηγό τους, θα ήταν ίσως υπερβολικά αυστηρό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το SPS, το SRS και το DS ή το DSS δεν διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις αρχές όσον αφορά την εσωτερική τους οργάνωση.

Διαφορές υπάρχουν και ορισμένες φορές μπορεί να είναι σημαντικές. Ωστόσο, η οργάνωση πολιτικών κομμάτων σύμφωνα με την αρχή του ηγέτη - καθοδηγητή δείχνει ότι δεν υπάρχει δημοκρατία στο εσωτερικό τους. Επομένως, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να περιμένει ότι μη δημοκρατικά οργανωμένα κόμματα θα μπορούσαν να προωθήσουν τη δημοκρατία στη χώρα και στην κοινωνία. Οι λόγοι είναι απλούστατοι. Ας αναφέρουμε μόνο τρεις. Πρώτον, οι ηγέτες της DOS, η οποία είναι τώρα στην εξουσία, συμπεριφέρονται σαν να έχουν ξεχάσει ότι εκλέχτηκαν *χάρη στις ψήφους των πολιτών εναντίον του Μιλόσεβιτς* και όχι χάρη στα συγκροτημένα προγράμματά τους. Οι περισσότεροι πολίτες είχαν κουραστεί με τον Μιλόσεβιτς και το καθεστώς του και γι' αυτό ψήφισαν την DOS. Δεύτερον, οι ηγέτες της DOS μοιάζουν να ξεχνούν ότι στη νίκη τους συνέβαλαν πολύ οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυρίως το OTPOR και τα συνδικάτα. Χωρίς αυτές τις οργανώσεις και χωρίς την ξένη υποστήριξη, δεν θα μπορούσαν καν να φανταστούν τη νίκη τους. Τρίτον, οι ηγέτες της DOS στήνουν νέες δομές ολιγαρχικής διακυβέρνησης. Οι συχνές συνεδριάσεις τους έχουν αρχίσει να μοιάζουν με τις τιτοϊκές και μετατιτοϊκές συνεδριάσεις των «σωμάτων συντονισμού», οι οποίες ξέφευγαν εντελώς από κάθε νόμιμη δομή διακυβέρνησης. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι αυτό γίνεται από ανθρώπους που έκαναν εκκλήσεις για «νομιμότητα» και «διαφάνεια» στα πολιτικά θέματα. Επιπλέον, τα νόμιμα εκλεγμένα σώματα της κυβέρνησης έχουν να αντιμετωπίσουν, για να χρησιμοποιήσουμε ήπιο χαρακτηρισμό, τη διαμόρφωση μιας ολιγαρχικής μεθόδου διακυβέρνησης, διότι πώς αλλιώς θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει το γεγονός ότι η κυβέρνηση της Δημοκρατίας της Σερβίας διαθέτει επτά αντιπροέδρους;³

Φυσικά η κυβέρνηση αποτελεί μόνο την κορυφή του παγόβουνου, το οποίο είναι σύστημα φτιαγμένο από όλα τα κρατικά ιδρύματα και τις κρατικές επιχειρήσεις. *Η ολιγαρχική συμπεριφορά των πολιτικών αρχηγών εμπνέει τη χαμαιλεοντική συμπεριφορά στα μεσαία και κατώτερα στρώματα του κυβερνητικού μηχανισμού.* Αν προσθέσουμε επιπλέον την *κομματοκρατία* (που υπάρχει κατά παράδοση στη Σερβία), τα αποτελέσματα είναι ολέθρια για τη δημοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι ξέρουν ότι δεν μπορούν να διεκδικήσουν θέση στον κυβερνητικό μηχανισμό ή στις εταιρείες, αν δεν έχουν κάποιο δικό τους στα κυβερνώντα κόμματα, ανεξάρτητα από τη μόρφωσή τους, την εμπειρία τους ή την αδιάβλητη επαγγελματική ηθική τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την *επάνοδο του λαϊκισμού στη Σερβία*. Σύμφωνα με τις τελευταίες εκτιμήσεις, το 91% του πληθυσμού έχει θετική γνώμη για τον πρόεδρο Κοστούνιτσα και το 53% του έχει απόλυτη εμπιστοσύνη.

3. Παπαδοκρατία στη δημόσια ζωή

Η παπαδοκρατία στη δημόσια ζωή είναι μια αμφίδρομη διαδικασία, συχνά αντιφατική και πρόξενος συγχύσεων. Από τη μια πλευρά, μετά από μισό αιώνα «νηστείας» και αδικαιολόγητης απομάκρυνσής της από τη δημόσια σκηνή, η Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία αλλά και άλλες θρησκευτικές κοινότητες προσπάθησαν να επιστρέψουν στη δημόσια ζωή όσο πιο γρήγορα και όσο πιο εντυπωσιακά γινόταν. Η χονδροειδής αθεϊστική προπαγάνδα αντικαταστάθηκε από τη χονδροειδή θρησκευτική προπαγάνδα. Τώρα οι βασικοί της στόχοι δεν ήταν, όπως θα περίμενε κανείς, οι αθεϊστές, αλλά διάφορες θρησκευτικές αιρέσεις, οι οποίες ανθούν κατά κανόνα σε περιόδους κρίσης. Η Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία προσπάθησε να δράσει ως ο «φύλακας ολόκληρου του γένους των Σέρβων», υποστηρίζοντας πότε πότε το καθεστώς Μιλόσεβιτς αλλά συχνά και την αντιπολίτευση ή ορισμένα μεμονωμένα άτομα. Κατά καιρούς, καταδίκαζε την τραγωδία του πολέμου και έκανε έκκληση για ειρήνη, αλλά όχι σπάνια οι ιεράρχες της συμμετείχαν στην αναμόχλευση των εθνικιστικών παθών και στη φιλοπόλεμη προπαγάνδα.⁴ Η αδημονία ορισμένων μελών της Ιεράς Συνόδου να συσφίξουν τους δεσμούς τους με τους σημαίνοντες πολιτικούς παράγοντες και να ενταχθούν σε τέτοιους κύκλους, οδήγησε συχνά σε αλλόκοτες δημόσιες δηλώσεις και πράξεις που πόρρω απέχουν από τη θρησκευτική ζωή.

Η μομφή, ωστόσο, για την προσπάθεια εξάπλωσης της παπαδοκρατίας στη δημόσια ζωή δεν είναι δίκαιο να βαρύνει μόνον ορισμένους εκπροσώπους της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ως προς αυτό, απλώς ακολουθούσαν το παράδειγμα πολλών ανώτατων κληρικών της Καθολικής Εκκλησίας στη Σλοβενία, στην Κροατία και στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη καθώς και εκπροσώπων της Ισλαμικής Θρησκευτικής Κοινότητας στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη. Επιπλέον, ορισμένοι εκπρόσωποι της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας χειραγωγήθηκαν όχι μόνο από το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Σερβίας, τους Ριζοσπάστες ή τα κυβερνητικά όργανα αλλά και από ορισμένους ηγέτες της αντιπολίτευσης ή και από ακτιβιστές φοιτητικών πολιτικών ομάδων. Όλοι αυτοί επικαλούνταν το τεράστιο κύρος του Πατριάρχη Παύλου σε μια προσπάθεια να «καλύψουν» έτσι τις πολιτικές τους πράξεις και τη συμπεριφορά τους. Αυτό όμως έδειχνε την αδυναμία τους μάλλον παρά τη δύναμή τους.

Οι εξτρεμιστικές τάσεις για την εξάπλωση της παπαδοκρατίας στην πολιτική ζωή της Σερβίας πήραν πολλές και διάφορες μορφές, ξεκινώντας από τη δημιουργία του ήσσονος σημασίας κόμματος του Αγίου Σάββα και φτάνοντας μέχρι την απαγόρευση ορισμένων θεατρικών παραστάσεων ή τις προσπάθειες να οργανωθούν «σύνοδοι κληρικών και λαϊκών» για να λυθεί η πολιτική κρίση στη Σερβία. Προπαγανδιστές παρόμοιων ιδεών δεν ήταν μόνο η πολιτικά αναχρονιστική ομάδα των Χριστιανοδημοκρατών, που ακολούθησαν το ιστορικό παράδειγμα της Ιταλίας και ορισμένων άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Στο θέμα αυτό σημαντική ήταν και η συμβολή του καθηγητή Svetozar Stojanović, ενός ανθρώπου που με συνέπεια απέδειξε την αφοσίωσή του στη δημοκρατία, στο έργο του *Na*

srpskom delu Titonika (Στη σερβική πλευρά του Τιτονικού). Στο λόγο που εκφώνησε στη συγκέντρωση με τον τίτλο «Πώς να σώσουμε τη Σερβία» στις 3 Ιουλίου 1999, ο Stojanović υπέδειξε τη Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία ως «... τον μόνο αναμφισβήτητο καταλύτη στη 'συσπείρωση για τη σωτηρία και την αναγέννηση της Σερβίας'». ⁵ Στο λόγο του επίσης ενώπιον του Πατριάρχη Παύλου, ο Stojanović επισήμανε ότι ο λαός μας και η χώρα μας βρίσκονταν σε «θανάσιμο κίνδυνο» και ότι «η ίδια η επιβίωση του λαού και της χώρας θα βρεθούν σύντομα σε κίνδυνο». Ως εκ τούτου, η Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία, ως ο ιθύνων «μεταπολιτικός» θεσμός μας, «θα πρέπει να σημάνει συναγερμό για συσπείρωση και διαβουλεύσεις,» αφού ούτε η δημοκρατική αντιπολίτευση ούτε το Πανεπιστήμιο ή η Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών (SANU) δεν είναι ικανοί να αναλάβουν αυτό το έργο. ⁶

Παρά ταύτα, έλλειμμα στο δημοκρατικό δυναμικό μιας κοινωνίας υπάρχει οπωσδήποτε, αν δεν υπάρχει χωρισμός εκκλησίας και κράτους. Ένα δημοκρατικό κράτος είναι κοσμικό. Με το ίδιο σκεπτικό, τα θεοκρατικά κράτη δεν είναι δημοκρατικά, χωρίς εντούτοις αυτό να σημαίνει ότι κάθε κοσμικό κράτος είναι δημοκρατικό. ⁷ Από την άλλη πλευρά, κάθε πολίτης έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να είναι πιστός και μέλος μιας θρησκευτικής κοινότητας, αλλά και να εκτελεί ανεμπόδιστα τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Κατά τον ίδιο τρόπο οι θρησκευτικές κοινότητες έχουν το δικαίωμα να οργανώνουν τη θρησκευτική ζωή και αγωγή των μελών τους. ⁸ Επιπλέον, δεν χρειάζεται να είναι κανείς πιστός για να καταλάβει τη μεγάλη σπουδαιότητα των θρησκευτικών κοινοτήτων στην πνευματική και πολιτιστική ζωή της κοινωνίας. ⁹

4. Μοναρχικές τάσεις

Όσο περισσότερο έτεινε η Γιουγκοσλαβία να γίνει Σερβοσλαβία, τόσο μεγάλωναν οι μοναρχικές τάσεις. Οι μοναρχικοί ποτέ δεν αναπτύχθηκαν ουσιαστικά σε πολιτική ομάδα, αλλά η έκφραση απόψεων υπέρ της μοναρχίας ή, λόγου χάρη, η ένταξη ως μέλους στο Συμβούλιο του Στέμματος, ό,τι κι αν σημαίνει αυτό, θεωρούνταν από ορισμένους διανοούμενους του Βελιγραδίου χρωματισμένη με έντονο εθνικισμό που της προσέδιδε αίγλη. Τα μέλη της βασιλικής οικογένειας Καραγκιόργκιεβιτς άρχισαν να επισκέπτονται όλο και πιο συχνά το Βελιγράδι ως διακεκριμένοι καλεσμένοι. Η συμπεριφορά ορισμένων εξ αυτών, όπως του πρίγκιπα Tomislav, αποτελούσε πραγματική βάση για τη καλή τους φήμη. Οι υπόλοιποι, όπως ο πρίγκιπας Αλέξανδρος (στην αρχή συγκεχυμένα, σε βαθμό που θα τον ζήτησε ο διεκδικητής του θρόνου του Voynovich*, κι αργότερα με πιο ορθολογικό τρόπο), επέδειξαν ξεκάθαρα πολιτικές φιλοδοξίες. Μολονότι όμως θα μπορούσε να κατανοήσει κανείς τη στάση των μελών της βασιλικής οικογένειας, η στάση του αυλικού περιβάλλοντός τους, που το αποτελούσαν οι κυρίες επί των τιμών και οι ιππότες του Βελιγραδίου, έμοιαζε κάτι πα-

* Πρόκειται για τον Ρώσο ποιητή Voynovitch, που έχασε τη σοβιετική υπηκοότητα και έζησε κατόπιν στη Γερμανία, και το πρόσωπο της ειρωνικής μυθιστορίας που συνέγραψε για τη ζωή στη Σοβιετική Ένωση, τον πρίγκιπα, διεκδικητή του θρόνου στη Μόσχα του 2042. [Στμ]

ραπάνω από κωμική. Η όποια φήμη ποιητή, αρχιτέκτονα, πανεπιστημιακού καθηγητή, ακαδημαϊκού κ.ο.κ. προφανώς δεν επαρκούσε για τις φιλοδοξίες τους. Έτσι θέλησαν να την επιβεβαιώσουν και να την τονίσουν υπογραμμίζοντας τους στενούς τους δεσμούς με το επίδοξο Στέμμα. Το κοινό παρέμεινε μάλλον αδιάφορο, ενώ ορισμένοι πολιτικοί ηγέτες επιδείκνυαν τις φιλομοναρχικές τάσεις τους σύμφωνα με τις απαιτήσεις της πολιτικής συγκυρίας. ¹⁰

Παράλληλα με τις προσπάθειες για παλινόρθωση της μοναρχίας, μπορούσε κανείς να ακούσει κάθε λογής παλαβές ιστορίες για τα πλεονεκτήματα κάποιας μοναρχικής μορφής διακυβέρνησης και για τα μοναρχικά πολιτεύματα της Σουηδίας, της Βρετανίας, της Δανίας και της Ισπανίας. Η βραχεία ιστορική μνήμη παρέβλεπε βέβαια τη «στάση των Βαλκανίων», περιλαμβανομένης της δολοφονίας του Aleksandar Obrenović και του Draga Mašin, και του πρίγκιπα Mihailo, τη συμπεριφορά του βασιλιά Milan, τις σχέσεις μεταξύ του Αλεξάνδρου και του Γκιόργκι Καραγκιόργκιεβιτς, τη συνωμοτική συμπεριφορά της αυλής και πολλά άλλα παρόμοια ιστορικά γεγονότα. Παρέβλεπαν επίσης τον αυταρχικό και απολυταρχικό χαρακτήρα μιας μοναρχικής μορφής διακυβέρνησης στις χώρες των Βαλκανίων, ισχυρό δεσμό στην αλυσίδα των μη στρατιωτικών δικτατοριών κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. ¹¹ Προκειμένου για τα Βαλκάνια, η όποια σύγκριση με τις Σκανδιναβικές μοναρχίες ή τη βρετανική βασιλική οικογένεια είναι σαφώς απροσφυής.

Οι κοινωνίες της Σερβίας και του Μαυροβουνίου παραείναι υποανάπτυκτες και κατεστραμμένες ώστε να καταπονηθούν ακόμη περισσότερο με διαμάχες περί μιας αστικά δημοκρατικής ή μοναρχικής μορφής διακυβέρνησης. Η αρχή της αστικής και αβασίλευτης δημοκρατίας είναι κατάκτηση της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ιστορίας ενώ η μοναρχία είναι κατάλοιπό της. Φυσικά αυτό δεν σημαίνει ότι ορισμένα μοναρχικά πολιτεύματα δεν είναι καλύτερα οργανωμένα από πολλές αβασίλευτες δημοκρατίες. Ωστόσο η οργάνωσή τους δεν είναι αποτέλεσμα της μοναρχικής μορφής διακυβέρνησής τους αλλά του γεγονότος ότι οι βασιλικοί οίκοι τους δεν αναμειγνύονται πολύ στην πολιτική ζωή. Σε αυτά τα κράτη, το «Στέμμα» είναι τις περισσότερες φορές μάλλον αξιοθέατο για τους τουρίστες παρά σύμβολο ενότητας και κυριαρχικής εξουσίας. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει χωρίς ίχνος ειρωνείας ότι δεν θα ήταν λογικό να «καταργηθεί» η βρετανική μοναρχία, για παράδειγμα, αφού το «Στέμμα» είναι ένα από τα μεγαλύτερα τουριστικά πλεονεκτήματα της χώρας, ενώ οι ιστορίες για τα μέλη της βασιλικής οικογένειας είναι ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης και εισοδημάτων για τα βρετανικά μέσα ενημέρωσης.

Είναι προφανές ότι πειράματα με την προώθηση της μοναρχίας δεν σημαίνουν και πολλά πράγματα για τους φτωχούς, και όσο πάει φτωχότερους, Σέρβους και ότι δεν πρόκειται να έχουν επιτυχία στη δημόσια ζωή. Είναι, επομένως, εντυπωσιακό που, τις πρώτες μέρες της ανάληψης της εξουσίας, ο εξαιρετικά πολυάσχολος Πρόεδρος της Ομοσπονδικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, ο δόκτωρ Βόγισλαβ Κοστούνιτσα, βρήκε χρόνο να δεχτεί τον διάδοχο του σερβικού/γιουγκοσλαβικού θρόνου. Πρόκειται ασφαλώς για κίνηση φιλο-

φρόνησης, που λέει πολλά για τους τρόπους του Προέδρου, αλλά ήταν απολύτως περιττή, πηγή σύγχυσης και μη εποικοδομητική από πολιτική άποψη. Επιπλέον, αν το πολιτικό κόμμα του Προέδρου Κοστούνιτσα είναι φιλομοναρχικό και αν και ο ίδιος αισθάνεται το ίδιο, τότε τίθεται το ερώτημα γιατί έσπευσε να γίνει *Πρόεδρος της Δημοκρατίας*. Επιπροσθέτως, το γεγονός ότι ένας πολιτικός, που έχει προσωπικά εκφραστεί υπέρ ενός μοναρχικού πολιτεύματος, εστάλη να *αντιπροσωπεύσει τη Δημοκρατία* σε μια από τις πιο σεβαστές μοναρχίες, το Ηνωμένο Βασίλειο, δείχνει ότι η κίνησή του δεν ήταν προσωπικό σφάλμα αλλά προϊόν γενικότερης πολιτικής σύγχυσης. Το άκρον άωτον του παραλογισμού ήταν που η νέα κυβέρνηση όρισε ένα άλλο μοναρχικό, ο οποίος καυχιόταν δημοσίως ότι δεν αναγνώριζε τάχα τον εθνικό ύμνο, ως πρεσβευτή στην ισχυρότερη χώρα του κόσμου, που οι αστικά δημοκρατικές αρχές της, μαζί με αυτές της Γαλλίας, υπήρξαν το σύμβολο της αστικής και αβασίλευτης δημοκρατίας για δύο και πλέον αιώνες. Όπως και να 'χει το πράγμα, οι μοναρχικές απόψεις τμήματος της νέας κυβέρνησης δεν αποτελούν ενδεδειγμένη αρχή ή βάση για μια δημοκρατική αναγέννηση της Σερβίας.

5. Ο μη δημοκρατικός χαρακτήρας των σχέσεων μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου και το πρόβλημα του Κοσόβου ως τροχοπέδη στη δημοκρατική ανάπτυξη της Σερβίας

Η διεθνής στρατιωτική και πολιτική προστασία στο Κόσοβο και το Μετόχι, οι σχέσεις μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου και οι αλβανικές εξεγέρσεις στους δήμους του Prečeno, της Medveđa και του Bujaanovac στη νότια Σερβία συνιστούν ιδιαίτερο πρόβλημα που δεν διευκολύνει τις δημοκρατικές αλλαγές στη Σερβία.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας είναι πολιτική διαδικασία που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί και είναι άκρως αμφίβολο αν θα ολοκληρωθεί με την ανεξαρτησία του Μαυροβουνίου, εφόσον το Κόσοβο δεν φαίνεται ότι θα παραμείνει καθ' οιονδήποτε τρόπο ενωμένο με τη Σερβία/Γιουγκοσλαβία μετά την άρση της στρατιωτικής και πολιτικής προστασίας. Αν το Μαυροβούνιο έχει το δικαίωμα να κηρύξει την ανεξαρτησία του με βάση τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, δεν υπάρχουν πολιτικά δυνατότητες ή εύσχημοι λόγοι που θα εμπόδιζαν τους πολίτες του Κοσόβου να εκφράσουν τη βούλησή τους με τον ίδιο τρόπο. Επομένως, είναι ακατανόητο που οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης δέχονται σχεδόν αδιάφορα την ιδέα περί δημοψηφίσματος στο Μαυροβούνιο, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτουν κατηγορηματικά την «αλβανική» ιδέα περί δημοψηφίσματος, μέσω του οποίου θα μπορούσε να προσδιοριστεί η βούληση των πολιτών του Κοσόβου για το μελλοντικό καθεστώς της επαρχίας. Ίσως πιστεύουν ότι τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος στο Μαυροβούνιο είναι ακόμη αβέβαια, ενώ τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος στο Κόσοβο είναι εκ των προτέρων γνωστά!

Τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου υποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο μια αλλαγή στη συμπεριφορά των παραγόντων της πολιτικής ζωής μετά τη μεταβίβαση της εξουσίας από τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Ενώ η σερβική αντιπολίτευση και τα κυβερνώντα κόμματα στο Μαυ-

ροβούνιο θα μπορούσαν εύκολα να βρουν μια κοινή πολιτική γλώσσα όσο διαρκούσε το καθεστώς Μιλόσεβιτς, ή τουλάχιστον κατά τα τελευταία τρία ή τέσσερα χρόνια, η πολιτική αλλαγή στη Σερβία αποκάλυψε τα βαθύτερα στρώματα της σύγκρουσής τους, την οποία έκρυβε ο κοινός αγώνας ενάντια στον Μιλόσεβιτς. Φάνηκε καθαρά ότι ο ίδιος ο αγώνας δεν μπορεί να είναι πολιτικό πρόγραμμα και ότι κάποια μέρα θα πλήρωναν όσοι κατά ποικίλους τρόπους είχαν συνεργαστεί με τον Μιλόσεβιτς. Αυτό το έζησε πιο έντονα το SPO του Βουκ Ντράσκοβιτς και οι «Ριζοσπάστες» του Βόισλαβ Σέσελι. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε και ο Μίλο Τζιουκάνοβιτς, Πρόεδρος της Δημοκρατίας του Μαυροβουνίου, έστω και υπό κάπως διαφορετική μορφή. Πιο συγκεκριμένα, το σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας δεν αποκλήθηκε «Σύνταγμα Žabljak*» εντελώς τυχαία, ούτε η συμμετοχή στη συνωμοσία του Μιλόσεβιτς εναντίον του Milan Panić και του Dobrica Ćosić** μπορούσε να μείνει χωρίς συνέπειες. Επιπλέον, το Μαυροβούνιο γνώρισε κι αυτό τα καταστροφικά αποτελέσματα του λαϊκισμού στη Σερβία, τα οποία είχε επισημάνει ο Νεμπόισα Πόποβ. ¹² Επί του θέματος ο Milika Pavlonić έγραφε: «Ένα κύμα που ήρθε από το δρόμο συνέτριψε τους λεγόμενους θεσμούς του συστήματος, φέρνοντας μαζί του σκοτεινούς, φιλόδοξους γραφειοκράτες και παίρνοντας μακριά τους παλιούς και κουρασμένους. Ο εκκωφαντικός θόρυβος των τυμπάνων ανήγγελε τη νίκη μιας επανάστασης ενάντια στη γραφειοκρατία, νίκη που κέρδισε ο λαός. Αυτή ήταν η αρχική πλην μεγάλη απογοήτευση. Το πλήθος φώναζε ξέφρενο και πανηγύριζε, τραγουδούσε και χειροκροτούσε, χόρευε και πυροβολούσε στον αέρα χωρίς να νοιάζεται για τα πολεμοφόδια. Κραύγαζε για όπλα και ζητούσε να ξεκινήσει ο στρατός την εκστρατεία ενάντια στο Ζάγκρεμπ και τη Λουμπλιάνα, ή ενάντια στο Κόσοβο, ή ενάντια και στα δυο μαζί ταυτόχρονα. Στο δρόμο του κακού». ¹³

Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι λαϊκιστικές, εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές τάσεις ήταν επίσης πολύ έντονες στη δημόσια ζωή της Σερβίας. Την εποχή εκείνη έγραφα τα εξής: «Τα βάσανα που συσώρευσε ο πόλεμος, η βία στους δρόμους και στα σπίτια, οι εκατοντάδες πρόσφυγες, η προσωρινή διακοπή της παραγωγής, η διάρρηξη των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δεσμών με τον υπόλοιπο κόσμο, οι δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι σε αναγκαστική, όπως συνηθίζουμε να λέμε, άδεια εξόδου, η αλαζονεία του καθεστώτος, που επωφελούνταν από την

* Το Žabljak είναι μικρό χωριό στο Μαυροβούνιο, όπου είχε υπογραφεί το σύνταγμα της Τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας. Ως χαρακτηρισμός του συντάγματος είναι μάλλον σχετλιαστικός. [Στμ]

** Ο Dobrica Ćosić είναι Σέρβος συγγραφέας με μεγάλη επιρροή τα τελευταία τριάντα χρόνια και ιδιαίτερα λαοφιλής στους εθνικιστικούς κύκλους. Είχε επιλεγεί από τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς ως υποψήφιος Πρόεδρος της Δημοκρατίας και τελικά εξελέγη και άσκησε τα καθήκοντα του Προέδρου το 1992-1993. Ο ίδιος διεκδίκουσε για τον εαυτό του το ρόλο του Τολστόι της Νέας Γιουγκοσλαβίας, μολονότι το έργο του δεν αντέχει ούτε στο ελάχιστο τη σύγκριση με το έργο του σπουδαίου Ρώσου συγγραφέα. [Στμ]

άθλια κατάσταση του πληθυσμού για να ξεκαθαρίσει λογαριασμούς με τους ελάχιστους διανοούμενους που εργάζονταν σε πολιτιστικά και ερευνητικά ιδρύματα και για να προσθέσει και πολιτικούς φόβους σε εκείνους που γεννούσε ήδη ο πόλεμος και η αβεβαιότητα για την επιβίωση, πολλοί νέοι ηγέτες που πρόσφεραν μεσοιανικές λύσεις στον πανικοβλημένο πληθυσμό, δίνοντας απερισκεπτες υποσχέσεις και ανακινώντας ψεύτικες ελπίδες. Η αγωνία στο έδαφος της πρώην Γιουγκοσλαβίας θα διαρκέσει για πολύ καιρό. Ενδεχομένως για δεκαετίες! Οι εκλογές του Δεκεμβρίου το πιστοποιούν επαρκώς».¹⁴

Από τότε, από τις αρχές δηλαδή της δεκαετίας του 1990 και ένα εμφύλιο πόλεμο για «εθνοκάθαρση των συνόρων», πολλά πράγματα άλλαξαν τόσο στη Σερβία όσο και στο Μαυροβούνιο. Θετική πολιτική αλλαγή συνέβη πριν από τη Σερβία στο Μαυροβούνιο. Οι στενοί συνεργάτες του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς στο Μαυροβούνιο χωρίστηκαν πολιτικά και έγιναν σφοδροί αντίπαλοι. Ορισμένοι παρέμειναν ένθερμοι υποστηρικτές του Μιλόσεβιτς, ενώ άλλοι εδραίωσαν τη δική του «ανεξάρτητη» εξουσία, αλλάζοντας πολύ απλά την πολιτική τους κατεύθυνση και παραλαμβάνοντας από τους Μαυροβούνιους Φιλελεύθερους τη βασική ιδέα περί πλήρους ανεξαρτησίας του Μαυροβουνίου. Έτσι ξέσπασε η βίαιη διαμάχη μεταξύ του DPS του Τζιουγκάνοβιτς και των Φιλελεύθερων, που δεν έπαυαν να διαμαρτύρονται ότι τους είχαν κλέψει το πολιτικό τους πρόγραμμα. Στην περίπτωση αυτή η «τυραννία των ελάχιστων διαφορών» αποδείχθηκε για άλλη μια φορά σε όλο της το μεγαλείο. Ανεξάρτητα από αυτή τη διαμάχη, γεγονός παραμένει ότι η αφρόκρεμα των σημερινών κυβερνώντων στο Μαυροβούνιο θεωρούν όχι μόνο τη «Σερβία του Μιλόσεβιτς» αλλά και κάθε άλλη Σερβία απαράδεκτο εταίρο σε ένα κοινό κράτος. Με άλλα λόγια, θεωρούν κατ' αρχήν απαράδεκτη την όποια μορφή κοινού κράτους. Αν η πλειονότητα των πολιτών ασπάζεται αυτή τη γνώμη, τότε το Μαυροβούνιο έχει αναμφισβήτητο το δικαίωμα να χωριστεί από τη Σερβία. Επιπλέον, αυτό μπορεί να είναι το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ των διαπιστώσεων της λεγόμενης επιτροπής Badinter σχετικά με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι διαμάχες μεταξύ των ιθυνόντων της πολιτικής και, εν μέρει, της πολιτιστικής ζωής στη Σερβία και το Μαυροβούνιο εστιάζονται ως επί το πλείστον στο πρόβλημα της μορφής του κράτους. Πολλή ενέργεια καταναλώνεται γύρω από τις προτάσεις για «απόσχιση» και για «δύο έδρες στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών» ή γύρω από τις αρχές στις οποίες πρέπει να στηρίζεται ένα κοινό κράτος.¹⁵ Τα προβλήματα που σχετίζονται με την καθημερινή ζωή και με τις οικονομικές και πολιτιστικές προοπτικές ως επί το πλείστον δεν εξετάζονται. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μπορεί να είναι θέμα ζωτικής σημασίας το αν η Σερβία και το Μαυροβούνιο θα έχουν μία ή δύο έδρες στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, κοινή κυβέρνηση και κοινοβούλιο ή το αν θα διατηρούν απλώς τελωνειακή, οικονομική, εμπορική και άλλη συνεργασία. Ωστόσο, θα ήταν αναγκαίο να αναλυθούν προσεκτικά τα κοινά και ειδικά στρατηγικά συμφέροντα των δύο δημοκρατιών. Ενώ σκιαμαχούν, αντί να συζητούν τα περί των αρχών της μορφής του κράτους, οι Σέρβοι και Μαυροβούνιοι ιθύνοντες παρακολουθούν κατά το μάλλον ή ήττον σιωπηλοί τη σιδηροδρομική γραμμή Βελιγραδίου - Μπαρ να καταστρέφεται, το λιμάνι

του Μπαρ να υπολείπεται, μεγάλα συστήματα επιχειρήσεων να καταρρέουν στο Smederevo, στο Νικσιć, στο Kragujevac, στην Podgorica, στο Cetinje και στο Βελιγράδι. Στη διεθνή κλίμακα, και οι δυο δημοκρατίες είναι μικρές, ελάχιστα ανεπτυγμένες, ρημαγμένες και φτωχές. Η πλειονότητα του πληθυσμού ζει στο κατώφλι της φτώχειας, ενώ ο αριθμός των ανέργων υπερβαίνει το όριο που θέτει η οικονομική θεωρία ως το όριο κάτω του οποίου η οικονομική ζωή μιας κοινωνίας βρίσκεται σε πλήρη κατάρρευση. Σύμφωνα με πολλούς δείκτες, ορισμένα τμήματα του πληθυσμού ζουν κάτω από το επίπεδο και της στοιχειωδέστερης διαβίωσης. Και στις δυο δημοκρατίες μεγάλος αριθμός οικογενειών, ιδίως πρόσφυγες, επιβιώνουν μόνο χάρη στις παροχές των ξένων, ενώ πολλά συστήματα υποδομής και παραγωγής ενέργειας σώθηκαν χάρη στην ξένη βοήθεια. Οι συντάξεις επίσης μπορούν και καταβάλλονται χάρη στις παροχές των ξένων. Αυτά είναι τα ουσιαστικά γεγονότα που πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη τους οι πολιτικοί ιθύνοντες και οι κύκλοι της εξουσίας στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο, όταν εξετάζουν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της περίπτωσης να ζήσουν μαζί ή χωριστά.

Σε διεθνές επίπεδο, οι σχέσεις μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου δεν είναι ασφαλώς επείγουσα υπόθεση. Στην πραγματικότητα, αυτοί που ελέγχουν διεθνώς τη διακίνηση του χρήματος, τη στρατιωτική τεχνολογία και τα πολιτικά συμφέροντα δεν ενδιαφέρονται αν θα έχουν έναν, δύο ή περισσότερους «πελάτες» στα Βαλκάνια. Έχουν ήδη επιβάλει καθεστώς στρατιωτικής και πολιτικής προστασίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Κόσοβο, ενώ τα χαρακτηριστικά του, μολονότι είναι ακόμα άτυπα, μπορεί κανείς να τα δει στην Κροατία, τη Σερβία, το Μαυροβούνιο και την Αλβανία. Εκείνο το οποίο μένει να δούμε είναι πού οδηγούν όλα αυτά, όταν πρόκειται για τα «ανεξάρτητα και κυρίαρχα» βαλκανικά κράτη, που το καθεστώς τους ως κρατών βασίζεται σε μια εθνοτικο-εθνικιστική αρχή. Όπως και να 'χει το πράγμα, είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι παρόμοιος δρόμος οδηγεί προς τη δημοκρατία. Θα περίμενε μάλλον κανείς ότι στο σχετικά άμεσο μέλλον πρόκειται να εδραιωθεί στην περιοχή οι πολιτικές και οικονομικές δομές του λεγόμενου *άγριου καπιταλισμού* λατινοαμερικανικού τύπου, όπου θα κυριαρχούν πολυεθνικές εταιρείες και θα προωθούν τα συμφέροντά τους μέσω είκοσι έως πενήντα πάμπλουτων «ντόπιων» οικογενειών. Ταυτόχρονα την πολιτική ισχύ θα την έχουν ολιγαρχικές ομάδες με διαφορετική κάθε φορά δομή. Εντός αυτού του συσχετισμού δυνάμεων δεν θα έχει τόση σημασία το αν ορισμένες τέτοιες ομάδες τάσσονται υπέρ του αυταρχισμού (ή της δικτατορίας) ή υπέρ της δημοκρατίας. Η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού θα ζει μέσα στη φτώχεια, μερικοί μέσα στην πλήρη ένδεια, χωρίς δουλειά και θα περιμένει την τύχη να τους χαμογελάσει παίζοντας στοιχήματα, λότο ή μπίνγκο. Αυτή η κατάσταση πρέπει να ανατραπεί κατά κύριο λόγο με τη δημιουργία συνθηκών για την ανάπτυξη μιας δημοκρατικής χώρας.

6. Εθελότυπλη στάση απέναντι στα εγκλήματα πολέμου ή η απουσία κριτικής συνείδησης

Η χαρακτηριστική προσέγγιση των εγκλημάτων πολέμου από τμήματα της πολιτικής και πολιτιστικής αφρόκρεμας αλλά και

από μεγάλο αριθμό Σέρβων πολιτών είναι η εθελότυπλη στάση απέναντι σε αυτά τα εγκλήματα. Οι Σέρβοι πολίτες δεν είναι ακόμα έτοιμοι να αναγνωρίσουν το γεγονός ότι, κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα, στον «τρίτο Βαλκανικό πόλεμο», διαπράχθηκαν εγκλήματα ενάντια σε μέλη άλλων εθνοτήτων και θρησκευτικών κοινοτήτων και ότι αυτά τα εγκλήματα εντάσσονταν σε επίσημη πολιτική. Δεν πρέπει κανείς να αρνηθεί το γεγονός ότι οι Σέρβοι που ζούσαν στην Κροατία, στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, στο Κόσοβο και στο Μετόχι είχαν ίσως λόγους να αισθάνονται σε κίνδυνο. Από την άλλη πλευρά, πρέπει κάποιος να θέσει το ερώτημα κατά πόσο οι ίδιοι έθεταν σε κίνδυνο μέλη άλλων εθνοτήτων. Η αναμφισβήτητη άσχημα ιστορική εμπειρία από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε αυτές τις περιοχές δεν μπορεί με κανένα τρόπο να νομιμοποιήσει τους Σέρβους στη διάπραξη *προληπτικών εγκλημάτων*.¹⁶ Εκτός αυτού, δεν υπάρχουν ανθρώπινοι και ηθικοί λόγοι για να απαντηθεί το ενδεχόμενο *έγκλημα με έγκλημα*. Αντίθετα, η πολιτική που οδηγεί στο έγκλημα, τα ίδια τα εγκλήματα και οι εγκληματίες είναι αυτά που πρέπει να εντοπίζονται και να τιμωρούνται.¹⁷

Πιο προσεκτικοί αναλυτές έχουν ήδη παρατηρήσει ότι συχνά οι ίδιοι πολίτες, που βρέθηκαν στο Gazemistan το 1989, έρραιναν με άνθη τα τανκς που κινούνταν από το Βελιγράδι προς το Βούκοβαρ στις αρχές της δεκαετίας του 1990, διαμαρτύρονταν εναντίον της πολιτικής Μιλόσεβιτς το χειμώνα του 1996/97 και τελικά ανέτρεψαν το καθεστώς Μιλόσεβιτς το φθινόπωρο του 2000. Ό,τι μένει να κάνουν όχι μόνον οι ίδιοι αλλά και οι πολιτικοί και πολιτιστικοί τους ιθύνοντες κυρίως είναι να ζυγίσουν τα πράγματα, να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες των εγκλημάτων και να καταδικάσουν τους ενόχους. Προς το παρόν οι περισσότεροι δεν αισθάνονται έτσι. Οι εκπρόσωποι της πολιτικής και πολιτιστικής αφρόκρεμας κατηγορούν το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης ότι είναι πολιτικός και «αντισερβικός» θεσμός.¹⁸ Ακριβώς τα ίδια σχόλια για το έργο του Δικαστηρίου της Χάγης διατυπώνει και η Κροατία, κατηγορώντας όμως αυτή τη φορά το θεσμό ως «αντικροατικό». Είναι προφανές ότι κοινή γλώσσα μπορούν να βρουν όχι μόνο οι μαφιόζικου τύπου δομές στα Βαλκάνια.

Αν απαιτείται κριτική συνείδηση απέναντι στα εγκλήματα προκειμένου να επιτευχθεί η όποια κανονική συνεργασία με διεθνείς παράγοντες και με δημοκρατικά στοιχεία στη Σερβία, είναι ανεξήγητο που συναντούμε τέτοια αντίσταση ή και αλαζονική υποτίμηση της συνεργασίας με το Δικαστήριο της Χάγης.¹⁹ Αν κάποιος έχει κατά νου ότι οι σημαντικότερες αλλαγές, όπως το άνοιγμα της χώρας στον κόσμο, έχουν μέχρι στιγμής επιτευχθεί με πρωτοβουλία διεθνών παραγόντων, αυτού του είδους η αντίσταση θα θέτει όλο και μεγαλύτερα εμπόδια για μακροπρόθεσμη συνεργασία. Εσωτερικές δυνάμεις και εσωτερικές πηγές χρηματοδότησης για την ανάκαμψη της χώρας δεν υπάρχουν. Η οικονομική ανάκαμψη της Σερβίας και η ανασυγκρότηση του κατεστραμμένου παραγωγικού δυναμικού της εξαρτώνται από ξένες επενδύσεις. Δεν θα έρθει όμως καμιά ξένη επένδυση, αν δεν διαμορφωθεί σταθερή κυβέρνηση και κοινωνικοί θεσμοί, οι οποίοι δεν θα εξαρτώνται από την πολιτική βούληση κανενός πολιτικού αρχηγού ή κόμματος. Από την άλλη πλευρά, δημοκρατικές αλλαγές

δεν θα γίνουν στη Σερβία, προτού οι πολίτες διανύσουν δρόμο μακρύ και μετατραπούν από ανίσχυρους υπηκόους σε ελεύθερους και ενσυνείδητους πολίτες. Η αναζωπύρωση του λαϊκισμού δεν μπορεί κατ' ουδένα τρόπο να βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση.

Μετάφραση από τα αγγλικά
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΡΑΣΤΑΘΗ

Ο Jakšić υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα αναφοράς της δημοκρατικής αντικαθεστωτικής διανόησης στη Σερβία. Έδωσε το παρών σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, εκδίδοντας τόμους, οργανώνοντας συνέδρια (σε καθεστώς ημιπαρανομίας) και εκφράζοντας δημοσίως τις κριτικές του απόψεις. ο Jakšić είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Ινστιτούτο Φιλοσοφίας και Κοινωνικής Θεωρίας του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, του οποίου διετέλεσε και διευθυντής. Στο παρελθόν, ήταν στενός συνεργάτης της ιστορικής επιθεώρησης *PRAXIS*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το πόσο ευρέως διαδεδομένη ήταν η δυσπιστία ως προς τη δυνατότητα νίκης στις εκλογές το δείχνει με τον καλύτερο τρόπο το γεγονός ότι η Δημοκρατική Αντιπολίτευση της Σερβίας (DOS) όρισε τον άσημο φοιτητή Γολιουονίć υποψήφιο της απέναντι στον δόκτορα Βόισλαβ Σέσελι, στηλοβάτη στου καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Ο δόκτωρ Βόισλαβ Σέσελι και η DOS, αλλά και ο νεαρός, θα πρέπει να ξεπλάγνησαν μαθαίνοντας ότι ο Γολιουονίć κέρδισε τις εκλογές.

2. Αρκεί να συγκρίνουμε το τι έγραφε η καθημερινή εφημερίδα *Politika* για τον υποψήφιο πρόεδρο, δόκτορα Βόισλαβ Κοστούνιτσα, πριν από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου και μετά την εκλογή του ως Προέδρου. Τα κείμενα αυτά μπορούν να συγκριθούν με το τι έγραφε ο παρισινός τύπος μετά την επιστροφή του Μεγάλου Ναπολέοντα στην εξουσία και την εκστρατεία του από τη Μασσαλία στο Παρίσι. *Ουδέν καινόν υπό τον ήλιον!*

3. Στη λαϊκή παράδοση ο αριθμός επτά συνδέεται συχνά με τον «επτακέφαλο δράκοντα». Η παράδοση αυτή ανήκει βέβαια στο παρελθόν, αλλά ορισμένες απορίες παραμένουν, τουλάχιστον για όσους γνωρίζουν ότι η κυβέρνηση της ελβετικής συνομοσπονδίας έχει *όλα κι όλα επτά* μέλη. Η διαφορά έγκειται ίσως στο γεγονός ότι η Ελβετία είναι ένα φτωχό κράτος πλούσιων πολιτών, ενώ ορισμένοι πιστεύουν ότι η Σερβία μπορεί να είναι *ένα πλούσιο κράτος φτωχών πολιτών*.

4. Ένας ιεράρχης, για παράδειγμα, εμφανίστηκε στην τηλεόραση επιδεικνύοντας, με νεκροφιλική διάθεση, το κρανίο ενός παιδιού και το σπασμένο του δάχτυλο, ενώ ένας άλλος απένειμε, μαζί με τον Ζέλικο Ρασνάτοβιτς Αρκάν, «μετάλλια Obilić» στα μέλη παραστρατιωτικών ομάδων κοντά στο Νικσιć για τη «συμμετοχή» τους στο θέατρο επιχειρήσεων του Ντουμπρόβνικ και για τις εκτεταμένες λεηλασίες στο Konavle, ή «takeaway», όπως το αποκαλούν κατά παράδοση. Ο Obilić είναι Σέρβος ήρωας, που το 1389 σκότωσε στη μάχη του Κοσσυφοπεδίου τον σουλτάνο Μουράτ. [Στμ]

5. Svetozar Stojanović, Na srpskom delu Titonika, "Filip Višnjić", Κέντρο Κοινωνικής Έρευνας, Βελιγράδι 2000, σ. 117 (η υπογράμμιση δική του). Αλλού έλεγε: «Όσοι είναι εξοικειωμένοι με τις αναλύσεις και τις δημοσιεύσεις μου γνωρίζουν ότι για χρόνια υποστήριζα πως θα έρθει καιρός όπου η Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία θα κληθεί να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο. Ας σημειωθεί ότι αυτό είναι θέμα του μεταπολιτικού ρόλου της εκκλησίας και όχι του πολιτικού – για τη σωτηρία του λαού, της θρησκευτι-

κής αδελφότητας και του κράτους». Στο ίδιο, σ. 130. Το όνομα Τιτονικός είναι επινόηση του Stojanović (από το όνομα του στρατάρχη Τίτο και το θρυλικό πλοίο «Τιτανικός») για να δηλώσει ειρωνικά το ναυάγιο της πολιτικής του Τίτο. [ΣΤΜ]

6. Στο ίδιο, σ. 118. Σε άρθρο, που δημοσιεύθηκε στο ΝΙΝ την 1η Ιουνίου του 2000, ο Stojanović είναι κάθετος: «Τώρα πια είναι ο κατάλληλος καιρός να χτυπήσει όλες τις καμπάνες της και να συγκαλέσει τη “Σύνοδο του Κλήρου και του Λαού”». Στο ίδιο, σ. 123. Ο Stojanović απορρίπτει εκ των προτέρων τις τρεις παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν ενάντια στη θέση του ως αβάσιμες (ότι δηλαδή η πολιτική ανάμειξη της εκκλησίας αντιβαίνει στο χαρακτήρα της, ότι μια τέτοια ανάμειξη είναι χωρίς προηγούμενο και ότι η εκκλησία, ως θεσμός της «κοινωνίας των πολιτών», πρέπει να χωριστεί από το κράτος). Υποστηρίζει ότι αυτή δεν είναι πολιτική πάλη, αλλά πάλη για τη σωτηρία του έθνους, ότι η ανάμειξη της εκκλησίας σε ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής είναι παρόμοια και ότι μια «κοινωνία των πολιτών» δεν είναι «αθείστικη κοινωνία», αφού πιστοί απαρτίζουν την πλειονότητά της. Το μόνο πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι στη Σερβία υπάρχουν περισσότερες θρησκευτικές κοινότητες, ότι το ένα τρίτο του πληθυσμού της δεν είναι Σέρβοι ή μέλη της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και ότι μεταξύ των ιδίων των Σέρβων πολλοί είναι οι αθείστές. Η ισοδυναμία «ανήκω στο Σερβικό έθνος» και «ανήκω στη Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία» έχει σημαντικές συνέπειες, τις οποίες δεν συνειδητοποιούσε προφανώς ο Stojanović, όταν προσπαθούσε να κάνει κάτι για τη σωτηρία «του λαού, της θρησκευτικής αδελφότητας και του κράτους».

7. Αν αφήσει κανείς κατά μέρος την περίπτωση του Ιράν, που επιβεβαιώνει πλήρως αυτή την άποψη, ούτε η υβριδική περίπτωση του Ισραήλ την αναιρεί. Πιο συγκεκριμένα, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι υπάρχουν έντονα δημοκρατικά στοιχεία στην πολιτική ζωή του Ισραήλ, αλλά, εξαιτίας ισχυρότερων, συνταγματικά κατοχυρωμένων θεοκρατικών στοιχείων, η δημοκρατικότητά του είναι περιορισμένη και κινδυνεύει συνεχώς να ανασταλεί. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι για το ένα πέμπτο του εβραϊκού πληθυσμού στο Ισραήλ αυτό δεν είναι καν δημοκρατία.

8. Φυσικά κανένας εχέφρων άνθρωπος δεν θα μπορούσε ποτέ να αντιτεθεί στη θρησκευτική ανατροπή και αγωγή των μελών θρησκευτικών κοινοτήτων. Αν παρατηρήσει κανείς τους πολιτικούς και πολιτιστικούς ιθύνοντές μας να σταυροκοπιούνται, θα καταλάβει πολύ εύκολα γιατί αυτή η αγωγή είναι απαραίτητη. Ωστόσο, το ερώτημα που προβάλλει επιτακτικά είναι αν «η εκ νέου εισαγωγή της θρησκευτικής αγωγής στα σχολεία» (η οποία συχνά σημαίνει την «εκ νέου εισαγωγή» των θρησκευτικών ως κανονικού μαθήματος και την «επαναφορά του θεσμού της κατήχησης στην Ορθόδοξη πίστη») αποτελεί την καλύτερη λύση. Είναι εντυπωσιακό ότι ακόμα και διορατικοί εκπρόσωποι της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν άντλησαν κανένα συμπέρασμα από την κακή τύχη του «μαρξισμού ως κανονικού μαθήματος στα σχολεία».

9. Όσον αφορά τις δημοκρατικές αλλαγές, είναι σίγουρα καλό σημάδι να γίνεται ένας πιστός Πρόεδρος της Δημοκρατίας ή πρωθυπουργός μετά από πολλές δεκαετίες. Ωστόσο, οι συναντήσεις τους με τους ανώτατους κληρικούς της θρησκευτικής κοινότητας, στην οποία ανήκουν, δεν μπορεί να έχουν το χαρακτήρα συναντήσεων κρατικού λει-

τουργού, αλλά μάλλον προσωπικό και ιδιωτικό χαρακτήρα. Δεν μπορεί, για παράδειγμα, να αρνείται κάποιος μια ωραία συνάντηση με τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών, προβάλλοντας ως δικαιολογία την κρίσιμη κατάσταση στη νότια Σερβία, και έπειτα να μεταβαίνει, με εντυπωσιακή συνοδεία, σε διήμερο προσκύνημα στους ιερούς τόπους της Ορθόδοξιας, χωρίς να έχει στο μεταξύ αλλάξει στο παραμικρό η «κατάσταση στη νότια Σερβία». Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η δημοκρατική κοινή γνώμη της Σερβίας κατέκρινε την άρνηση του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς να συναντήσει τον Αμερικανό πρέσβη στο Βελιγράδι Warren Zimmerman, και με το δίκιο της, εφόσον γνώριζε ότι μια τέτοια συμπεριφορά θα ήταν επιζήμια για τα συμφέροντα της Γιουγκοσλαβίας. Γιατί λοιπόν πρέπει κανείς να εμμένει στους παλιούς κακούς τρόπους;

10. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας πολιτικός, που έχει αναμφισβήτητα ταχθεί υπέρ της δημοκρατίας και που υπήρξε ο πρώτος αρχηγός του Δημοκρατικού κόμματος, ο δόκτωρ Dragoljub Mićunović, μετέβη από τους πρώτους στο Λονδίνο με πρόταση προς τον διάδοχο του θρόνου, τον πρίγκιπα Αλέξανδρο, να επισκεφθεί τη Γιουγκοσλαβία και να ενταχθεί στην πολιτική ζωή. Αν θέλει κανείς να φανεί επιεικής προς τον «αγγελιαφόρο», θα έλεγε ότι αυτή η πρόσκληση ήταν κίνηση «απελπισίας», επειδή εκείνο τον καιρό, στα τέλη δηλαδή της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο Μιλόσεβιτς φαινόταν τόσο ισχυρός που ακόμα και η ιδέα του μοναρχισμού δεν έμοιαζε τόσο άσχημη, αν μπορούσε να βοηθήσει για την ανατροπή του από την εξουσία.

11. Οι εμπειρίες των βαλκανικών χωρών με κάποια μορφή δημοκρατικής διακυβέρνησης αστικού τύπου, ιδιαίτερα με τον «διαδημοψηφίσματος καισαρισμό» των πολιτικών αρχηγών, συχνά δεν ήταν καλύτερες. Στην περιοχή το σύνδρομο του απολυταρχισμού προσλαμβάνει πολυποίκιλες μορφές, το θέμα όμως δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της ανακοίνωσής μου.

12. Πρβλ. Nebojša Popov, *Srpski populizam*, Βελιγράδι, 1993. (ελλ. έκδ. *Ο σερβικός λαϊκισμός*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1994, μτφ.-πρόλογος Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδης).

13. Husein Bašić, *Smrt duše* (Θάνατος της ψυχής), Milika Pavlović, Podrum (Το μπουντρούμι), Montenegrin Pen Club, Cetinje, DAMAD, Novi Pazar, 1992, σ. 232. Την εποχή που το DPS στο Μαυροβούνιο ήταν ακόμα ένα μεμονωμένο πολιτικό κόμμα και ισχυρός υποστηρικτής του Μιλόσεβιτς, ο Pavlović περιέγραφε το χαρακτήρα του ως εξής: «Το μόνο αποδεδειγμένο και 'πέρα για πέρα' επιβεβαιωμένο 'δημοκρατικό' στοιχείο της τωρινής κυβέρνησης είναι η εντυπωσιακή ικανότητά της να ερωτοτροπεί με τη δημοκρατία και τον πολυκομματισμό. Το τέλειο σχολείο για ερωτοτροπίες, 'καρκευμένο' με άφθονο έλλειψη παιδείας και πολιτική φαυλότητα».

14. Για το θέμα αυτό έγραφα στο άρθρο «Izbori kao pokazatelj fašizacije društva» (Οι εκλογές ως δείκτης του εκφασισμού της κοινωνίας), που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Gledišta*, 1992, αρ. 1-6, σ. 162-164. Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε επίσης με τον τίτλο «Izborite i fašizacija na oršestvo» (Εκλογές και εκφασισμός της κοινωνίας) στο σκοπιανό περιοδικό *Dijalog*, 1994, αρ. 6, σ. 59-62, στη μακεδονική γλώσσα. Στο άρθρο αυτό έγραφα τα εξής: «Θα ήθελα να στρέψω την προσοχή στο κυρίαρχο χαρακτηριστικό των εκλογών του Δεκεμβρίου, στις οποίες νίκησαν κόμματα και κινήματα που κατηγορούνταν για τις έντονες φασιστοειδείς τους τάσεις. Αν επιχειρούσε κάποιος μια προσεκτική ανάλυση της σύνθεσης του νεοσύστατου σερβικού κοινοβουλίου, για το οποίο ο σεβαστός προκατόχός μου έλεγε ότι θα είναι σταθερό, θα έβλεπε ότι το ένα τρίτο των εδρών στη μέλλουσα εθνοσυνέλευση της Σερβίας θα τις κατέχουν βουλευτές που εκφράζουν ανοιχτά τις φασιστοειδείς απόψεις τους. Αν προσθέσουμε τις φασιστοειδείς τάσεις σε άλλα πολιτικά κόμματα και συνασπισμούς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή η επίσημη αναλογία του ενός τρίτου συνιστά πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο από τον κίνδυνο των κυρώσεων που η

διεθνής κοινότητα επέβαλε στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο».

15. Σύγκρινε το πολιτικό πρόγραμμα του Μαυροβουνίου με το πολιτικό πρόγραμμα που έχει διατυπώσει η Σερβία. Βλ. επίσης ΝΙΝ, Ειδικό τμήμα, Μάρτιος 2001: «Srbija i Crna Gora, Federacija ili konfederacija? Zajednička država ili državna zajednica? Dva predloga za javnu raspravu» (Σερβία και Μαυροβούνιο, ομοσπονδία ή συνομοσπονδία; Κοινό κράτος ή κρατική κοινότητα; Δύο προτάσεις για δημόσια συζήτηση).

16. Για το πρόβλημα αυτό έγραφα το 1995 στο άρθρο μου με τον τίτλο «Balkanski paradoksi» (Βαλκανικά παράδοξα): «Ο πόλεμος για τον (κακώς εννοούμενο) μέγιστο σερβικό 'εθνικό στόχο', όπως τον εκφράζει η μεταφορά 'σερβικές περιοχές είναι αυτές όπου υπάρχουν σερβικά μνήματα!', είχε ολέθρια αποτελέσματα και για τους λαούς με τους οποίους είχαν ζήσει μέχρι τότε και για τους ίδιους τους Σέρβους. Υπάρχουν όλο και πιο πολλά σερβικά μνήματα και όλο πιο λίγες περιοχές και άνθρωποι... Ακόμη κι αν υπήρχαν πραγματικές βάσεις για να φοβάται κανείς ότι η γενοκτονία που διαπράχθηκε εναντίον των Σέρβων κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο θα μπορούσε να επαναληφθεί, αυτό δεν θα μπορούσε και πάλι να δικαιολογήσει την εγκληματική πολιτική της εθνοκάθαρσης». *Filosofija i društvo*, 1995, αρ. VIII, σ. 55-56.

17. Σύγκρινε την ακόλουθη άποψη: «Για να μπορέσουν καν να ζήσουν οι άνθρωποι στα Βαλκάνια, το σημαντικότερο που πρέπει να επιδιωχθεί σήμερα είναι να σταματήσει ο πόλεμος και να τιμωρηθούν οι ένοχοι όλων των πλευρών. Πιο συγκεκριμένα, οι απαρχές του 'τρίτου Βαλκανικού πολέμου' πρέπει να αναζητηθούν στην ιδέα ότι 'δεν μπορούμε να ζούμε μαζί'. Αυτή η ιδέα είναι διαδεδομένη μεταξύ των σωβινιστών σε κάθε εθνική ομάδα. Μια απλή ανθρωπίνη απάντηση σε αυτή την ιδέα στις πληττόμενες ή απειλούμενες από τον πόλεμο περιοχές είναι ότι 'δεν υπάρχει ζωή χωρίς από κοινού ζωή'. Σε αντίθετη περίπτωση, το μίσος και το έγκλημα θα γίνουν στο μέλλον το μόνιμο χαρακτηριστικό της ζωής στην περιοχή». Στο ίδιο, σ. 62.

18. Δεν χρειάζεται να χάνουμε τα λόγια μας λέγοντας ότι, όσον αφορά τη δημιουργία και το έργο του, το Δικαστήριο της Χάγης δεν αποτελεί το υπόδειγμα της αυστηρής τήρησης της νόμιμης διαδικασίας. Αρκεί να πούμε ότι, χωρίς καμιά προηγούμενη έρευνα, απέρριψε εξολοκλήρου την υπόθεση περί ενοχής του ΝΑΤΟ στις «παράπλευρες ζημιές» κατά τους βομβαρδισμούς στη Γιουγκοσλαβία το 1999 και ότι το κατηγορητήριο του εναντίον του Μιλόσεβιτς περιλαμβάνει τις κατηγορίες για εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο Κόσοβο, αλλά όχι στην Κροατία και στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, ή, με άλλα λόγια, την περίοδο κατά την οποία ο Μιλόσεβιτς συνεργαζόταν στενά με τους Αμερικανούς και αυτοί τον θεωρούσαν «εγγυητή της ειρήνης στα Βαλκάνια». Ωστόσο, αλαζονικές αντιρρήσεις εκφράζονται από τις χώρες, Κροατία και Γιουγκοσλαβία, που τα συστήματα της δικαιοσύνης τους βρίσκονται σε άθλια κατάσταση και όπου οι κατηγορούμενοι για εγκλήματα πολέμου μετατρέπονται σε εθνικούς ήρωες ενώπιον των δικαστηρίων τους. Ενώ ετοιμάζα την ανακοίνωσή μου, στην Κροατία φώναζαν: «Είμαστε όλοι Νοράς!», μολοντί είναι πασίγνωστο το τι έκανε ο στρατηγός Νοράς και το τι σημαίνει η λέξη *noćas* στα κροατικά -*τρελός, ανόητος, παράφρων*.

19. Είναι απορίας άξιο που ο Πρόεδρος της Γιουγκοσλαβίας μπορεί να δηλώνει ότι θεωρεί τη συνεργασία με το Δικαστήριο της Χάγης ως τον «τελευταίο τροχό της αμάξης» ή που ο συνάδελφός του στο κόμμα και στενός συνεργάτης του δηλώνει ότι ο Πρόεδρος «δεν έχει χρόνο» να συναντηθεί με την κατήγορο του Δικαστηρίου, επειδή ο βαθμός της δεν είναι αρκετά υψηλός ώστε να τη δεχθεί ο Πρόεδρος. Βέβαια αργότερα επρόκειτο να τη συναντήσει και να συνεργαστεί, θέτοντας ορισμένους όρους, αλλά η ζημία που έκαναν αυτές οι δηλώσεις είναι ανεπανόρθωτη. Αυτό μας θυμίζει τον Μιλόσεβιτς που, σε παρόμοια περίπτωση, θα απέρριπτε κατηγορηματικά ακόμη και συνετές προτάσεις, ενώ έπειτα, υπό πίεση, θα δεχόταν ακόμα και αυτό που δεν του είχε ζητηθεί.